

Magyar történelemről idegen szemmel*

Jörg K. Hoensch: *A History of Modern Hungary 1867-1994*
Second Edition
Longmann, London and New York,
1996. 389 old.

A szerző igen nagyra törő célt tűzött ki maga elé: átfogó Magyarország történetet kívánt nyújtani, méghozzá úgy, hogy ne elégedjen meg pusztán politikatörténeti összefoglalással, hanem a súlypontot a társadalom- és gazdaságtörténet legfontosabb folyamataira helyezze, bevezetőjében jelezve viszont, hogy a kulturtörténet kimarad munkájának látóköréből. Hangsúlyozza, hogy mindezt pontos, informatív és elfogultságoktól mentes formában kívánja az olvasó elé tárni. (XVI. o.) Munkája eredetileg német nyelven jelent meg 1988-ban, e jelenlegi angol nyelvű kötet azonban már átdolgozott és kiegészített szöveget tartalmaz.

A szerző feladata nem egyszerű, hiszen bár szép számban születtek összefoglaló történeti munkák, részben angol nyelven is – bár e tekintetben a választék a kívánatosnál jóval kisebb –, de a magyar történettudomány hagyományos politikatörténeti irányultsága folytán átfogó, a modernkori Magyarország gazdasági és társadalomtörténeti folyamatait összefoglaló monográfiával magyar nyelven sem igen rendelkezünk. Ráadásul a politikai rendszerváltás nyomán a 20. századi történeti folyamatokat illetően az egyfajta ideológiai szemszög-

ből értelmező korábbi hivatalos álláspontot sok tekintetben a bizonytalanság váltotta fel. A jelen politikai erőinek egy része az 1945 utáni ötven év tagadásaként is elődökért és legitimitációért a magyar történelem megelőző időszakához kívánt visszanyúlni, ami – más értékek mentén, de – továbbra is az ideológiai szempontok közvetlen jelenlétét eredményezte a történeti vitákban. Az 1956 utáni történelem pedig végképp összefoglaló értékelésre várt, nem is beszélve az 1989 utáni rendszerváltás tényeiről. Hoensch ezen utolsó vonatkozásban kétségtelenül úttörő munkát végzett, nem véletlen, hogy a magyar olvasó számára ez munkájának legérdekesebb és legizgalmasabb része. E tekintetben bámulatra méltó a szerző frissessége, jól értesültsége – hiszen itt nemigen támaszkodhatott magyar nyelvű, már megjelent szakmunkákra.

Épp a vállalkozás nagyságrendje folytán siet a recenzens saját kompetenciájának határait kijelölni: kész általános megjegyzéseket fűzni a könyv szemléletmódjához, szerkezetéhez – mindazonáltal konkrét szakmai megjegyzésekre elsősorban a 19. századi részek vonatkozásában érzi magát hivatva.

A könyv teljesíti alapvető célkitűzését, többé-kevésbé pontos információkat közöl a felvázolt időszak egészéről, hangvétele elfogultságoktól mentes, higgadt. Azonban sokkal inkább egy-egy szükséges információért a könyvespolcra alkalmanként leveendő kézikönyvként, enciklopédiaként

* A recenzió angol nyelvű változata a *Habsburg* című internetes folyóiratban jelent meg 1996-ban; átdolgozott magyar nyelvű szövegét a Humanites and Social Sciences Online H-Net engedélyével közöljük.

használható, mint az idegen nyelvű olvasó érdeklődését felkeltő, stimuláló olvasmányként. Ennek oka részben az, hogy a bevezetőben megfogalmazott célkitűzés ellenére a munka súlypontja politikai eseménytörténet. A szerző adatok, nevek, évszámok tömegét zúdíttja olvasójára (ez némely esetben még a magyar olvasó számára is „túl soknak” tűnik), s az eseményeket „rendező” folyamatokat kevésbé pregnánsan rajzolja ki – ez pedig segíthetne az olvasónak az ismertetett események helyi értékét nagyobb perspektívában meghatározni. Nem segíti a nagyobb ívű tájékozódást a könyv szerkezete sem. A szervezőelvek között a tematikus és a kronologikus elv keveredik (ami persze önmagában teljesen rendjén való), de a keveredés különböző elveket követ az egyes nagyobb fejezeteken belül. Egészen az 1989 utáni eseményekre vonatkozó részig nagyon kevés a forrásidézet, a munka túlnyomó része egybefüggő narráció. Az olvasó csak ezen utolsó fejezetben döbben rá, mennyire hiányoznak a szemléltető idézetek a korábbiakban, melyek megtörhetnék a monoton elbeszélést, üdítő színfoltként segíthetnének az olvasó érdeklődését ébren tartani.

Ezeket az általános megjegyzéseket a 19. századi két fejezet (Magyarország a Habsburgok uralma alatt 1867-ig; Magyarország a dualizmus időszakában, 1867-1918) példáján keresztül kívánom szemléltetni.

A 19. századi Magyarország történetének egészen a Monarchia felbomlásáig három fő problémacsoportját lehet elkülöníteni: egyrészt a gazdasági-társadalmi modernizációs kényszert, másrészt a nyugat-európai nemzetállami program adaptálásának jegyében az állami szuverenitás kellékeinek biztosítását, valamint a modern alkotmányosság meg-

teremtését. Ezek egyikét sem vizsgálhatjuk azonban a Habsburg-birodalom viszonyainak és politikai közegének mint állandó vonatkoztatási pontnak az ismertetése nélkül. A magyar történetírás tradicionális fő árama viszont a korábbiakban a magyar történelmet mint zárt nemzeti történelmet értelmezte, s a Habsburg-birodalom más részeinek történetét csak mint háttért használta, vagy még annak sem. Hoensch teljes mértékben ezt a tradíciót követi. Így azonban sem a nemzetiségi kérdés történetét, sem az állami függetlenség – birodalomhoz tartozás dilemmája – által felvetett kérdéseket nem tudja elég szemléletesen megvilágítani.

Kezdjük az állami függetlenség – birodalomhoz tartozás problémájával. A magyar politikai elit – liberálisok és konzervatívok egyaránt – abból az alapértelből indultak ki, hogy a Habsburg-birodalom egyfajta védőernyőt jelenthet Magyarország számára. Úgy vélték, Európa hatalmi erőviszonyai közepette egy független Magyarország nem tudna fennállni az agresszív, terjeszkedő Orosz Birodalom és a magasabb kulturális szint következtében asszimilációs veszélyt jelentő német néptömb közé szorulva. A hagyományos oroszellenességre és félelmekre Hoensch is kitér futólag a dualizmus külpolitikájának ismertetésekor (55. o.). Ez a tényező azonban sokkal nagyobb figyelmet érdemelne, mivel az Ausztriával és a nem magyar nemzetiségekkel szembeni politikát, de bizonyos szempontból a dualizmus időszakában a politikai innovációképtelenséget tekintve is meghatározó jelentőségű volt. Épp ezért a Pesti Hírlap egyáltalán nem agítált az 1840-es években a birodalomból való kiszakadás programja mellett – ahogy azt Hoensch írja (4. o.) –, hiszen a birodalomhoz való tartozás igénye

mellett a cél a perszonálunió volt 1848 előtt, alatt és az után is a magyarországi politikai elit körében. Az 1849. április 14-i Függetlenségi Nyilatkozat a szabadságharc és polgárháború speciális szituációjának terméke, inkább kitérő, mint általánosan jellemző jelenség. A birodalomhoz való tartozás igenlése és az állami szuverenitás lehető legkisebb korlátozásának igénye az a két vonatkoztatási pont, amely közötti oszcillációként értelmezhetők az államjog körüli 19. századi viták és politikai tettek. Mindenképpen érdemes lett volna ismertetni Magyarország meglehetősen vitatott államjogi státusát a birodalmon belül: a birodalomnak része, de – a magyar jogi álláspont szerint – az Osztrák Császárságnak nem. Lehetőséget adott volna erre az V. Ferdinánd címe körüli vitára való kitérés. V. Ferdinándot Hoensch csak I. Ferdinándként emlegeti (8. o.), holott magyar királyként a rendekkel való megegyezés értelmében csak az V. Ferdinánd megjelölést használhatta.

Ha van olyan korszaka a 19. századi magyar történetnek, amelyet nem lehet a birodalmi keretek felvázolása nélkül tárgyalni, úgy 1848-1849 az. A dinasztikus legitimitásra épülő, abszolutisztikus államberendezkedésű, soknemzetiségű birodalomnak hármassal kellett szembenéznie: a modern liberális politikai és társadalomelméleti elvekkel s az azok nyomán fellépő modernizációs elképzelésekkel, az alkotmányos politikai tanokkal és a modern nacionalizmus kihívásaival. Államjogi tekintetben 1848-1849-ben három koncepció képviselői harcoltak egymással: a birodalmi centralizáció hívei, a birodalom föderatív átalakulásának szükségességét valló, elsősorban különféle szláv nemzetiségi mozgalmak (ezen belül is elkülönültek a tartományok történeti elkülönültségét,

illetve az etnikai-nyelvi határokat alapul vévők csoportjai) és a magyar dualista-perszonáluniós elképzelések propagálói. Mind a bécsi udvar, mind pedig a magyar politikai elit lépéseit befolyásolták a rivális programok – a birodalom szláv nemzetiségi mozgalmi egyaránt kihívást jelentettek mindkettejük számára –, épp ezért ezen politikai küzdelmek rajzának hiánya igen erőteljesen érezhető a könyvben. Ha nem hangsúlyozzuk kellőképpen a magyar részről a birodalomhoz tartozás vonzását, s a függetlenségi törekvéseket kimondatlanul túldimenzionáljuk, magyarázat nélkül marad 1848-1849 magyarországi forradalmának és szabadságharcának számos momentuma. Hoensch megrója például Móga tábornokot, mint bizonytalanokodót azért, hogy 1848 októberében habozott átlépni a Lajtát, s ezzel nyílt katonai konfliktust vállalni a császári csapatokkal. Nem szól a szerző a magyar képviselőház által 1848 decemberében Alfred von Windisch-Grätz herceghez, a Magyarországot megtámadó császári csapatok főparancsnokához indított békeküldöttségéről, pedig ez a gesztus is bizonyítja, hogy a magyar politikai elit – a perszonálunió programjához kérelhetetlenül ragaszkodva ugyan, de – szerette volna elkerülni a teljes szakítást. Hoensch a Függetlenségi Nyilatkozat megszületésének előzményeként meg sem említi az 1849. március 4-i oktrojált alkotmányt, amely pedig a magyar politikai-katonai elit felé nyílt kesztyűdobást jelentett.

A kiegyezést sem lehet a tágabb birodalmi keret nélkül, pusztán a bécsi udvar s a magyar politikai elit kétpólusú rendszerében leírni és értékelni. A magyarok által ekkor képviselt dualizmus persze már nem az 1848-49-es perszonáluniós dualizmus, a közös ügyek tekintetében

sokkal inkább hasonlít az 1848 előtti hagyományos különállásra, természetesen alkotmányos intézményrendszerbe átiültetve. Ez a koncepció megvalósult és megmerevedt formájában nemcsak az etnikai alapú föderalizálás tervével volt ellentétes, hanem a történeti alapú, a meglévő tartományi keretekre építő föderatív elképzelésekkel is. Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy maga a kiegyezési megállapodás szükségszerűen ki kellett hogy zárja ez utóbbi törekvéseket. Gondoljunk csak a horvát-magyar kiegyezésre, mely a dualista kereten belül a tartományi történeti különállási jog legitimitációjára épült. Tulajdonképpen ugyanezt kísérelték meg a csehek 1871-ben (futólag említi is ezt Hoensch az 54. oldalon) – ennek megtorpedozása a magyar politikai elit, mindenekelőtt személy szerint gróf Andrássy Gyula terhére írható. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy igaza van abban Miskolczy Gyulának – amint azt egyetértőleg idézi Hoensch –, hogy a „az 1867-es kiegyezés nem a legjobb megoldás volt a Habsburg dinasztia és a monarchia számára, de az egyetlen lehetséges mód nagyhatalmi státuszának megőrzésére” (19. o.).

A Monarchia megszűntét illetően ismét csak nem lehet a birodalmi háttérismeret nélkül konklúziót levonni, hiszen a birodalom két felének politikai fejlődése 1867 után sok tekintetben divergált. Így az a Magyarország példájából általánosító, az egész Monarchia felbomlásának okaként megfogalmazott ítélet, miszerint annak oka „a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális téren való cselekvésképtelenségben, a hosszú távú demokratikus társadalmi reformok és a nemzetiségek akadályoktól mentes fejlődése elvének a visszaautásításában rejlett” (83. o.) némileg „lóg a levegő-

ben”. A Monarchia szétbomlásának tényezői között arról sem szabadna megfeledkezni – Hoensch pedig ezt teszi –, hogy az antant nagyhatalmak Olaszországnak és Romániának hadbalépésük fejében már 1918-at megelőzően lényeges területi ígéretekkel tettek, amelyek teljesítése ugyan nem vonta volna maga után automatikusan a Monarchia felbomlását, de a birodalom intaktságát jelentősen megrendítette, s mindez jókora bátorítást jelentett a birodalom szláv és román nemzetiségeinek emigráns mozgalmi számára az állami függetlenség programjának külföldi propagandájához.

A magyarországi nemzetiségi kérdés értékeléséhez és a konfliktusok hiteles rekonstruálásához ismét csak szükséges lenne a tágabb birodalmi keret felvázolása. Hoensch jól bemutatja a Nyugat-Európából átvett nemzetállami modell célkitűzéseit, az egy politikai nemzet koncepciója által felvetett konfliktusokat. Állításai azonban nem minden esetben pontosak. A magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak például politikai programjaikat csak az 1840-es években korlátozták a kultúra szférájára, s 1848-49-ben már egyáltalában nemcsak kulturális autonómiát követeltek, ahogy azt Hoensch állítja (7. o.), hanem adminisztratív-területi autonómiát is. Sőt a birodalmi politikai csatározások nyomán minden nemzetiségi mozgalom megfogalmazta a Magyarországtól való különválás, önálló birodalmi tartománnyá szervezés programját is. A századfordulón született föderatív tervek (Aurel Popoviči, illetve a délszláv trialista tervek – melyeket Hoensch is említ) ehhez a tradícióhoz nyúltak vissza. Ezt figyelembe véve egyáltalán nem olyan irracionális a dualizmuskori magyar politikai elit félelme attól, hogy az

adminisztratív-közigazgatási nemzetiségi autonómia az elszakadási törekvések előszobája lehet. 1848-49 ez irányú történeti tapasztalatai nélkül nem érthetjük meg a dualizmuskori magyar nemzetiségi politika teljesen vaknak tűnő merevségét.

Az 1861-es országgyűlés tekintetében sem elég pontosak Hoensch értesülései. Igaz az, hogy a közigazgatási autonómia kérdésében nem közeledtek itt az álláspontok, de a magyar politikai elit őszinte törekvéseket mutatott és gesztusokat tett a nemzetiséghez fűződő nyelvhasználati, kulturális jogoknak az egyéni jogok keretében történő biztosítására. A kollektívumként való elismerés körüli nézeteltérések nem akadályozták meg a képviselőket abban, hogy az udvarral szemben a magyar és nem magyar képviselők egyöntetűen fellépjenek az 1848-as jogállapot helyreállításának programja mellett; az országgyűlés bizottságot választott a nemzetiségi kérdésben javaslat kidolgozására, az elkészült tervezet megvitatására az országgyűlés feloszlata miatt azonban már nem került sor. Az udvar részéről az országgyűlés feloszlata sokkal inkább egyik ürügye, mintsem oka volt a nemzetiségi kérdésben tapasztalható nézeteltérések jelenléte a magyar és nem magyar nemzeti mozgalmak képviselői között. Hoensch jól vázolja viszont a dualizmuskori nemzetiségpolitika fő irányait, bár érdemes lett volna szemléletesebben összefoglalni: milyen területeken, milyen eszközökkel korlátozták a nem magyar nemzeti mozgalmakat és a 1868-as nemzetiségi törvényben rögzített, a nemzetiséghez fűződő jogok érvényesítését, illetve milyen lehetőségek maradtak – mert maradtak – nyitva (nemzetiségi bankok, egyesületek, nemzetiségi alapú pártok) a nem magyar

nemzetiségek politikai és társadalmi elitje számára az önszerveződés útján.

A gazdasági-társadalmi-politikai reformkényszert illetően Hoensch mint-ha túlságosan bírálná a magyar nemesség reformkori törekvéseit, visszatérően beszél a nemesi mozgalom saját privilégiumait megtartani kívánó törekvéseiről. Kijelenti például, hogy az 1848. március 15-i 12 pont túlmént a nemesség reformpolitikáján (6. o.). Valójában azonban az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozat és a 12 pont között a lényeges követeléseket tekintve teljes az összhang. A polgári átalakulás sorsdöntő kérdéseit illetően a márciusi radikálisok sem fogalmazzak meg többet a nemesi vezetésű reformkori politikai mozgalomnál. A nemesség e „visszahúzó” magatartásának példaként a szerző többször visszatér a paraszti elégedetlenségre 1848-49-ben, annak okait s az egész problematikát azonban nem bontja ki, holott a modern polgári földtulajdon kialakulásának módja hosszú távon, a 20. századi történelemre vonatkozóan is meghatározta a magyar társadalom fejlődését. A jobbágyfelszabadítás következményei a volt nemesi birtokosokra és a földdel vagy anélkül felszabadult volt jobbágyokra nézve is olyan alapfeltételeket határozott meg, amelyek nélkül a dualizmus agrárproblémái s a dzsentrikérdés sem érthető meg. Bár a könyv megadott időhatárain kívül esik, mindenképpen szükséges lett volna az előzmények között a neoabszolutizmus kora gazdasági és társadalomtörténeti folyamatainak bemutatása. Hoensch ehelyett erről csak odavetett megjegyzéseket tesz, amelyek nem is állják meg minden tekintetben helyüket. Kijelenti például (12. o.), hogy a volt nemesi birtokosok városi foglalkozások üzésébe kezdenek, illetve állami szolgálatba lép-

nek. Ezzel szemben viszont éppen az volt az általános, hogy a nemesi étosz mércéjével nézve alantas ipari, kereskedelmi foglalkozásoktól a nemesség távol tartotta magát, a hivatalviselés pedig a passzív rezisztencia „hivatalos” ellenzéki ideológiájával volt nehezen összeegyeztethető. Hoensch meg sem említi az úrbéri pátens kártalanítási terveit, illetve a 12. oldalon egy megjegyzéssel azt sejteti, mintha az Magyarországon is az Ausztriában elfogadott elvek szerint ment volna végbe, pedig Ausztriában az állam csak a föld értékének egy harmadát fizette a volt nemesi tulajdonosnak, míg a volt jobbágy szintén egy harmadot kellett hogy vállaljon, s a fennmaradó harmad a nemesi birtokos vesztesége volt, miközben Magyarországon a teljes állami kárpótlás elvét emelték át az 1848. áprilisi törvényekből. A kárpótlás fizetési módja azonban a tőkehiányt tovább növelte, s igen nehezítette a nemesi birtokosok számára a jobbágy robotmunkájáról a modern bérmunka rendszerére való áttérést.

Az 1918 utáni részekre vonatkozóan jobbára csak általános megjegyzésekre szorítkozunk. Ha a 19. századi rész ismertetésében a tágabb birodalmi viszonyok figyelembe vételének mint viszonyítási pontnak a hiányát róhatjuk fel, ugyancsak a külső viszonyítási pontnak a hiányát érzékelhetjük a későbbi időszak vonatkozásában is. A két világháború közötti periódus esetében hátrékként kínálkozna a térség történeti folyamatainak ismertetése. Németország gazdasági- és politikai expanziója, illetve a jobboldali, tekintélyelvű politikai intézményrendszerek kialakulása és megszilárdulása (Csehszlovákia kivételével) általánosan jellemezte a régió történetét. Hoensch e korszakról ugyanakkor igen

kiegyensúlyozott értékelést ad. Részletesen szól Trianonról, annak hatásairól, részletes számadatokat közöl. (Adatai közül mindazonáltal hiányzik az, hány magyar került át a békekonzferencia döntése nyomán az utódállamok fennhatósága alá. Ennek ismertetése pedig fontos lett volna, hiszen Trianon nem csupán az egységes magyar politikai nemzet illúziójának semmivé foszlását, hanem a létező etnikai-nyelvi-kulturális-politikai magyar nemzet széttörését is jelentette. Enélkül Trianon traumáját a magyar nemzeti tudatra nézve nem lehet jól érzékeltetni az idegen nyelvű közvélemény számára.)

Az 1945 utáni történelemre vonatkozóan 1956-ig a népi demokratikus országok fejlődése lehetett volna az a tágabb keret, amelybe bele kellett/lehetett volna helyezni a magyar történet eseményeit. Fejtő Ferenc könyve a népi demokratikus országok történetéről szerepel is a bibliográfiában, szerencsés lett volna szemléletét bizonyos mértékig érvényesíteni. Nem szigorú kronologikus rendben halad Hoensch, inkább témák, altémák szerint, de ezeket nem különíti el külön alfejezetekben, ezért kissé összefolyik a szöveg, s az időrendbeli ugrások néhol zavaróan hatnak. Nagy Imre alakja jelentőségéhez képest igen elmosódottan jelentkezik csak. Nem szól Hoensch arról, hogy 1948 utáni visszahúzóódása egyáltalán nem önkéntes félrevonulás volt, hanem az agrárpolitikát illető, a hivatalos pártvonalról eltérő álláspontjának következménye. Miniszterelnöki székbe jutásának története 1953-ban szintén kissé homályos: Hoensch azt a meglepő kijelentést teszi, hogy az oroszok félték attól, hogy közvetlenül beavatkozzanak a többi ország belügyébe – amennyire tudjuk, Nagy miniszterelnöki kineve-

zését viszont épp ők erőszakolták ki (210. o.). Leváltását ugyanakkor meg sem említi. Nagy Imre nézeteinek ismertetése sem egészen pontos. 1953 kapcsán szól például a nemzetközi osztályharc fokozódása helyett a békés egymás mellett élés irányába mutató elképzeléseiről, amelyeket azonban Nagy Imre majd csak leváltása után, 1955-56 folyamán dolgoz ki.

A kádári időszak ismertetése Hoensch könyvében általános folyamatait tekintve helytálló – itt is megjegyezhetjük mindazonáltal, hogy nincs elég jól rendszerezve és elrendezve az anyag. Az igazi csemege azonban, ahogy arra a korábbiakban már kitértünk, az 1989-es politikai fordulat s az azt követő évek jól összefogott s igen érdekfeszítő politikai rajza.

Hoensch (illetve az angol nyelvű fordító, Kim Traynor) fogalomhasználata túlnyomó részben pontos és megfelelő. Szembeötlő azonban a „feudális” jelző határozatlan és alaptalanul túlszélesített használata. Már az is megkérdőjelezhető, hogy a dualizmus időszakára vonatkozóan visszatérően a nemesség „feudal legacy”-jéről szól (25., 49. o.), de a Horthy-korszak jellemzésénél is visszacseng a fogalom: „quasi-feudal” state (115., 145. o.), „semi-feudal” jelző (148. o.). De hogy teljes legyen a sor, a magyar és a szovjetunióbeli kommunisták viszonyrendszerét az 1950-es években szintén az „a feudal relationship” fogalommal írja le a szerző (191. o.). A fordító fogalomfordításai is általában jók. Láthatóan azonban nem tud mit kezdeni a népies-urbánus ellentéttel (annak ismertetése a két világháború időszakát tárgyaló fejezetben amúgyis egy félmondatra szorítkozik), ami persze nem meglepő, de az általa használt „populist movement” (268. o.) és a „nation-

alist intellectuals” (285. o.) fogalmak nem tűnnek jónak, mivel a „populist” és „nationalist” leíró fogalom helyett határozott negatív konnotációkat hívhat elő az angol nyelvű olvasóban. Előfordul az is, hogy Hoensch olyan fogalmat használ, ami anakronisztikusnak tűnik az adott korszakra vonatkozóan, például az általa is idézőjelbe tett „bourgeois democracy” (5. o.) a reformkori politikai küzdelmek céljainak felsorolásakor.

A kötetet igen részletes és jó kronológia egészíti ki – lehet, hogy még jelenlegi hosszú terjedelme mellett is érdemes lett volna további adatokat, eseményeket a főszövegből ide áthelyezni, s ezzel kicsit „szellősebbé” tenni azt. Néhány adat beemelése e válogatásba mindazonáltal ötletszerűnek tűnik: szerepel például Lónyay Menyhért miniszterelnökségének dátuma, de nem szerepel a kiegyezési törvény vagy a nemzetiségi törvény. Az viszont nagyon hasznos, hogy a rendszerváltás utáni évekről igen részletes adatokat közöl. A mellékelt bibliográfia is alapos, jó további támpontokat kínál az érdeklődő olvasó számára.

A könyvben előforduló apróbb tévedések akárcsak részleges közlésétől itt eltekintek, inkább melegen ajánlom a könyvet a magyar olvasóközönség figyelmébe is. Érdemes megismernednünk azzal, hogyan látja nemzeti történelmünket egy jól tájékozott, szakmáját magas szinten művelő „kívülálló” történész. A mű bátorítást adhat a jelenkor magyar kutatói számára is arra, hogy egészen tegnapjaink politikáját is megkísérelhetjük tudományos igényvel összefoglalni – bár ez utóbbi egy „kívülálló” számára egészen biztosan csábítóbb és könnyebb feladat.

Deák Ágnes